

Faiq Şükürbəyli,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Sözün ahıl vədəsi

Söz də insan kimidi-dünyaya gəlir, uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik, ahılıq, qocalıq dövrünü keçirir və dünyadan köçür. Söz də insan kimi doğur, törəyir, artır, çoxalır və...

Biz bu gün bəzi ahıl sözlərin işlək məqamından söz açacağıq.

Ağır bir daş olub düşmüşəm başına
-"Vallah elə mənim daşım ağırdı. Kimin təpəsinə düşürsə, qalır altında çabalaya-çabalaya".

-Mən heç bilmirəm ona neyləmişəm. Elə bil ki, ağır bir daş olub düşmüşəm başına".

-Yönlü mətəf də deyilsən, bari, öz daşın öz başına düşsün".

Söhbət zamanı bu kimi danışqlara tez-tez rast gəlirik. Bəs daşın başa düşməsi ifadəsi necə yaranmışdır?

Qədim zamanlarda əziz adamı ölmüş insanlar ağlayıb-sızlamaqla yanaşı, daş ilə başlarına vurudular. İri-iri ağır daşları göyə atıb başlarını onların altına verirdilər. Bu həmin şəxsə bir növ təsəlli xarakteri daşıyırdı. Bəzən də başlarını daşa vururdular. Ağır cinayət törətmiş adamların daş-qalaq edilərək öldürülməsi də cəza növü kimi mövcud olmuşdur.

İndi də "ağır daş olub düşmüşəm başına" ifadəsi sayğısızlıq, gözənilməz qınaq, giley zamanı işlədilir.

Səbr etmək

"Ay qız, Gülbadam, səbr elə, özünü üzmə. Yerdən kəsən varsa, göydən də baxan var". "Vallah mənim səbrim lap kəsildi, daha dözə bilmirəm"-xalq arasında bu kimi sözlər indi də işlənməkdədir.

Səbrlə bağlı belə bir kəlam da öz qədri-qiyəmətinə qoruyub saxlamaqdadır: "Səbr elə halva bişər ey qora səndən, bəsləsen atlaz olar tut yarpağından".

Səbr - yoxsulluq, haqsızlıq, ədalətsizlik kimi üzücü qurumlar qarşısında səs çıxarmadan onların keçməsinə hövsələ ilə gözleməsdir.

Bəzən göürsən ki, birisi haqsızlıqlara. Çətin vəziyyətlərə qatlaşmayanda, dözə bilməyəndə, hövsələsizlik göstərəndə "səbr elə, səbrini bas" - deyə onu sakitləşdirməyə çalışırlar.

Zorluqlara, ədri vəziyyətə. Qara günlərə, artıq dözə bilməyən, hövsələsi çatmayan adama rəğmə deyirlər:

Filankəsin "səbri kəsildi", "səbri çatmadı".

Səbr etmək (ələmək) olacaq bir iş, gələcək bir durum üçün təlaşlanmadan. Həyəcan keçirmədən hövsələ ilə gözlemək, dözümlük göstərməkdir.

Təmkinlə, yavaş - yavaş, ağır-ağır, ehtiyatlı bir şəkildə iş görənlərə rəğmə deyirlər: "O, səbrlə iş görənlər adamdır".

Paronim olan səbr sözünün bir anlamı da asqırmaq mənasındadır.

Xalq arasında "Tək səbr, cüt səbr" inamları da yaşanmaqdadır. Əski inama görə guya bir dəfə asqırmaq bədbəxtlik, cüt asqırmaq isə xeyir gətirməyə işarədir.

M.Ə.Sabirin şerlərindən biri də "Tək səbr" adlanır:

**Andıra qalmış nə yaman səslənilir,
Söz deməyə vermirlər aman səslənilir.
Ox atılır, sanki kaman səslənilir,
Hücreyi-dükkanda vurur tək səbirlir.**

Savab iş görmək

"Çağırana hay, imkansız pay vermək savabdı, bala", "Bir ac qarını doydursan, savaba batarsan"-ictimai həyatda bu cür ifadələr indi də işlənməkdədir.

Savab- edilən yaxşılıq, ibadət, Allaha bağlılığın qarşılığı olaraq Allah tərəfindən veriləcək mükafatdır.

İctimai həyatda, canlı dildə isə savab adətən yaxşı, xeyirli, səmərəli fəaliyyət, faydalı iş anlamında dərk edilir.

Allahın xoşlayacağı bir iş görmək, xeyirli, faydalı, səmərəli bir iş icra etmək-savab işi görmək, savaba batmaq, savab yiyəsi olmaq kimi dərk edilir.

Saqqızını oğurlamaq

"Sən mənim saqqızımı oğurlaya bilməzsən, mənim yüz it küçüyüm olsa, onun birini də sənin oğluna vermərəm". "Onun saqqızı-

nı oğurlamaq asan iş deyil". Belə ifadələr elində tez-tez işlənməkdədir.

Sözün həqiqi mənasında saqqız eyni ağacdan və başqa bəzi ağac və bitkilərdən sızan, ağızda çəynənən yapışqan maddədir. Məcəzi mənada isə bu sözle bağlı ifadələr işlənilir.

Boş yerə söhbət etmək, lağlağı etmək, heç bir xeyirli iş görməmək saqqız çəymək adlanır.

Birisinin yanından əl çəkməyən, ondan ayrılmayan, yeri gəldi, gəlmədi ondan qopmaq istəməyən adamlara rəğmə deyirlər:-

Saqqız kimi nə yaxamdan yapışmışsan?

Saqqız oğurluğuna getmək- Bir kimsənin yanına gedərək düşüncəsini öyrənməyə çalışmaq, saqqızını oğurlamaq-loru dil ilə aldatmaq, qandıraraq onu özü tərəfə çəkmək, bir işi görməyə razı salmaq mənalarını ifadə edir.

Sağ əli başına

Bir kimsəyə nəşib olan, qismət olan, yaxşı bir şeyi, xoşbəxtliyi özü və başqaları üçün də arzu etmək anlamında işlədilir:- Sağ əli başına (başımıza, başınıza)

Sağ əl ən yaxın kimsə, yardımçı, sirdaş, sədiq dost, qardaş mənasında işlənilir.

Sağ əllə bərabər sağ göz ifadəsi də işlənməkdədir. Belə ki, birisini həddindən artıq sevəndə, böyük hörmət bəsləyəndə deyirlər: "Onu sağ gözüm kimi istəyirəm".

Sağına-soluna göz gəzdirmək-hər tərəfə nəzarət etmək, sağına-soluna keçmək-yaltaqlanmaq, yaltaqlıq etmək, sağ salmaq-inandırmaq, arxayın etmək anlamındadır.

Mismırığını sallamaq

"Mismırığını nə sallamısan, ə, qəddini düzəltmə, dünyanın borc-xərcini səndən alamyıblar ha", "o, mismırığını elə sallayıb ki, üz-gözündən zəhrimar yağır." Belə ifadələri danışq dilində tez-tez eşitmək mümkündür.

Mismırıq əsəbdən, hiddətdən insanın üzündə meydana gələn hal və yaranan ifadədir.

Müəyyən hadisələr zamanı qaş-qabağını tökən adama rəğmə deyirlər:- Nə mismırığını (sımsırığını) sallamısan, ə!

Mismırığına (Sımsırığına) dəymək isə keyfinə-damağına dəymək mənasındadır.

Basaratı bağlanmaq

"Vallah elə bil kişinin basaratı bağlanıb hara gedir əliboş qayıdır." "O, basaratı bağlanmış adam kimi davranır".

Bu cümlələrdəki "basarat", "basaratı bağlanmaq" ifadələri əski türk yaşam tərzinə əlilşgəlidir.

Basarat qəlbi gözü ilə, ürəyin döyüntüsü ilə görüb həqiqəti anlama, könlün sədası ilə bir olayı doğrudan-doğruya bilmə mənasındadır.

Lap qədim zamanlardan etibarən dövlət idarələrində basaratlı (öncədən görən, hadisələri qabaqcadan duyan) insanlar çalışırdılar ki, onlardan yad ölkələrdən gələn elçilərin ürəklerini oxumaq, məqsədlərini bilmək üçün istifadə edirdilər.

"Basaratı bağlanmaq" "basaratlı"-nın tərs üzüdür. Həqiqəti görmək, qəflətdə olmaq, olayları qavraya bilməmək, özünün ziyanına hərəkət etmək "basaratı bağlanmaq" adlanır.

Dağar

"Becərdiyimiz taxıl göz qabağındadır, bəlsək adama heç bir dağarcıq düşməyəcək. Yaxşısı budur ki, dağar taxılını götür, dur qırağa".

İşlətdiyimiz "dağar" ifadəsi əski türk terminini olub taxıl məhsullarını, eləcə də digər şeyləri yığmaq üçün dana dərisindən hazırlanmış iri torbaya deyirlər.

Əvvəllər Osmanlı ordusunu ərzaqla təmin etmək üçün rəiyyətdən natural vergi şəklində yığılan ərzaq dağarlarla daşınırdı.

Bu toplanmış isə "tağar" adlanırdı.

"Tağar" əskitürk qaynaqlarında çəki vahidi olmuşdur. Əsasən taxıl məhsullarını ölçmək üçün istifadə olunan bir tağar 83.2 kiloqrama bərabər idi.

Orta çağlarda qaytan hörmək üçün istifadə edilən köhnə şeylər və ya möhkəm yun doldurularaq bağlanan meşin yastığa da da-

ğar deyirdilər. Xalq şerinin birində ana öz körpə qızığığını belə oxşayıb-əzizləyir:

**Ay qızım, qızım qapqara qızım,
Cehizin yığıb dağara qızım,
Dalinca vurdum nəğara qızım.**

Camaat arasında özünü yekə-yekə aparan, ədəbzlıq edən adamlara işarəylə deyirlər:

-Nə dağar-dağar gəzirsən, əə, evində yoxdu urvalıq, könlündən keçir koxalıq".

"Dağar" vüqarlı, qürurlu mənasını da ifadə edir.

"Dağarcıq" da dağar sözündəndir. Bura-dakı "cıq"- kiçiltmə mənasını bildirən şəkilçidir. Deməli, dağar böyük ölçülü, dağarcıq isə kiçik ölçülü qabdır.

"Boş dağarcığını dolu çuvala tay qoymaq" ifadəsi də müəyyən məqamlarla bağlı işlənməşdir.

"Sırr dağarcığı" ifadəsi də sırla dolu, anlaşılmaz insan eşya bərsində işlədilir.

Dolu quyuya bit düşməz

Bu ifadə qarabağlıların söz-söhbətlərində məqamı gələndə işlənilir. Niyə? Ona görə ki, tarixən qarabağlılar oturaq olublar. Peşələri də əkin-biçin olub. Becərdikləri taxlı da ərzaq quyularına doldurub qış üçün tədarük görüblər. Ən kasıb adamın belə, quyusunda bəs deyəcək dərəcədə taxlı olardı. Qarabağlılar deyirdilər: -"Allah məni bir çörəklə, bir də ürəklə imtahana çəkməsin".

Quyuyə deyəndə isə biz su quyusu kimi dərin quyuları nəzərdə tuturuq. Taxıl quyuları taxıl məhsullarını saxlamaq üçün su quyularından fərqli olaraq, çox dərin yox, amma enli, geniş qazılırdı.

Fındıq, zoğal, murdarça, söyüd və s. ağacların çubuqlarından cəvərlən hörüb quyunun içərisinə yerləşdirirdilər. Cəvərlə torpağını arasını samanla doldururdular ki, taxıl nəm çəkməsin. Sonra taxıl quyunun içinə doldurulurdu. Onun üstünə saman dşəyib ağzını palçıqla suvayırdılar. Daha burada zərrə qədər boş yer qalmırdı ki, burada nəşə özüne yer ələsin.

Dolu quyuya bit düşməz ifadəsi bax, beləcə yaranıb. Bu məsəl insanların əlaqı, tərbiyəsi, ağıl-kamalı, soy kükü ilə əlilşgəli olaraq işlədilir. Yəni tərbiyəsi yerində olan, əsli-nəslı pak olan insanları hər zaman əyri yollara çikmək mümkün deyil.

Dilini qarında dinc saxla

"Dilini dinc saxla, diluzunluq ələmə, yoxsa başın ağrıyar, haal!" "Dilini qarına qoy, hər sözü danışma" Bu cür ifadələr adətən artıq-əskik danışmamaq, xəbərcilik etməmək üçün öyüd-nəsihət, bəzən isə hədə-qorxu tonunda işlədilir. Söz gəzdirən, qeybət edən şəxslərə rəğmə cəzalanacaqqlarına işarəylə deyilir. İfadənin əsas qayəsi budur ki, xəbərcilik, qeybət etmək, söz gəzdirmək insana heç vaxt başucalığı gətirmir, əksinə insanı həmişə xəcil edir.

Bəs dilin ağızda deyil, qarında dinc saxlanması ifadəsi nə ilə əlilşgəlidir? Məlumdur ki, insanın ağızı, burnu, qulağı, qaşı, gözü, bir sözlə əksər əzaları göz qabağındadır. İnsanın adl gözle görünə bilməyən əzası yalnız onun qarın boşluğudur. Yəni insanın qarın boşluğunun içərişi görünmədiyi, bilinmədiyi kimi, baş verən hadisələr də faş olunmamalıdır. Bu həm də söz gəzdirməyin, xəbərciliyin insan yad-yabançı olduğuna, onun daxili ələminin zənginliyinin vacibliyinə bir işarədir.

Onun təkə-təkə gəzməyi var

"Əşsi sən allah qoy görək, o bizim adamımız deyil. Onun təkə-təkə gəzməkdən savayı ələndən nə gəlir ki..." "Bir Şəfinin xoşbəsi, bir də Xankişinin təkə-təkə gəzməyi qocaltı məni", "Onun təkəyə oxşayan qızı var ey, o, az aşın duzu deyil".

Söz-sihət əsnasında bu cür ifadələr tez-tez işlənməkdədir. Təkə yaşlı, erkək keçiye deyirlər. Təkələr bir qayda olaraq qoyun sürüsünün qabağındadır gedirlər. Yerləşləri də adi keçilərin və qoyunlarınkindən fərqlənir. "Təkə-təkə gəzmək" ifadəsi həm mənfi, həm də müsbət mənada işlənilir. Lovğa-lovğa yeriyən adamlara da, fiziki möhkəmliyi, şax yeriş-duşu ilə başqalarından açıq-aydın seçilən

şəxslərə də işarəylə bu ifadə işlədilir. Bəzən də təkə ifadəsi cəsəretlilik, qorxmazlıq, saymamazlıq kimi də işlədilir və qadınlara da şamil edilir.

Ağılna keçə yamayım

Keçə isladılaraq döyülmək surətiylə yun və ya qıldan əldə edilən qalın və qaba material deyirlər. Keçə daranmamış, bir-birinə keçmiş, bir-birinə yapışmış halda olur. Keçəni keçəçilər hazırlayırlar. Bu peşə keçəçilik adlanır. Keçəçilik keçə hazırlayanın işidir. Dediymiz kimi bu yundan və qıldan hazırlanır. Qıl bəzi heyvanların vücudunda çıxan sərt tüke deyillər. Keçəçilikdə əsasən keçi qıldan, keçi qəzilindən istifadə edilir. Keşə çox məhkəm, qalın və isti olur. İnsanlar keçədən sağlamlıq məqsədi ilə istifadə edirlər. Xalq təbabətinə rəğməndəy bilərə ki, soyuqdəyməsi olan adamı keçəyə bükürlər ki, o, tərleyib ayılsın. Çıxıq zamanı, şiş zamanı bir parça keçəni isti suyun içərisinə salır, sonra onu həmin yerin üstünə sarıyırlar. Çox keçmir ki, keçə havlamış, simləmiş yaranın şişini çəkib sağaldır.

Xalq təbabətindəçəpiş kəlləsinin dərisinin əhəmiyyəti haqqında bilgilər vardır. Çəpiş kəlləsinin dərisini soyan kimi isti-isti başa bələmək sinir fəaliyyəti pozğunluğu və zəhni qarışıqlıq halarında çox faydalı hesab olunur.

Yaxud xalq inam və etiqaqlarının birində deyilir ki, "Uşağı olmayan qadını keçi dərisinə salsan, uşağı olar". Deməli, ağıla keçə yamama ifadəsi müəyyən tibbi, etimoloji kökə bağlıdır və heç də təsadüfi olaraq işlənmir.

Ağılna keçə yamayım ifadəsi yaddaş zəif olan, olayları qısa bir zamanda unudan insanlara işarəylə işlədilir. Bir şəxsin unutmazlığı, yaddaşının zəif olması ərək ilə, mülayim tərzdə, bir az da ironik formada bəyan edilir və onun yaddaşının, hafizəsinin normal hala düşməsinə arzulayır.

Qurd-quş

"Ay bala, ehtiyatlı ol, davar-duvarı gözəndə qoyma, qurd-quş toxunar". "Çox uzağa getmə, özünü qurddan-quşdan qoru". "Allah səni qurd-quşdan uzaq ələsin"- belə sözləri tez-tez eşidirik. Bəs qurd hara, quş hara? Bunların bir-biri ilə nə əlaqəsi var? Sən demə, əlaqəsi olmasa, bu ifadəni işlətməzlərmi. Əlaqəsi odur ki, qurd ovunu yeyib gəndən sonra, qalanını quşlar dimdikləyir. Yəni qurd olanını yerde yeyər, quş qalanını ağac başında.

O işin üstündə Sevdimalını sel apardı ha! Mahalda Sevdimalı deyilən bir adam varmış. Bu adam bazara gəndə sürgün olarmış, dəyirmanə gəndə qırğın. Hansı yığnaqda olarmışsa, mətəl atar, aranı qatarmış. Bu şeytan-şuğul kişi qardaşı qardaşla qanlı edən, qonşunu qonşu ilə kinli edən bir nadü-rüst idi. Harda görsəydi ki, bir şirin məclis var, tez özünü yetirib aradan gül axıdardı.

Günlərin bir günü mahal əhli cana yığılıb Sevdimalını tutub dağ çayından axıdılar. Gur axan dağ çayı Sevdimalını daşlara çırpıb cəhənnəmə vasil ələyir.

İndi də bir şeytan-quşulluq, araqarışdıranlıq ələyəndə o dəqiqə xəbərdarlıq edirlər: "O işin üstündə Sevdimalını sel apardı ha!..."

Qurşaq tutmaq

"Sənin kəmərinə o gözəgörünməz kişi qurşasın, bala". El arasında tez-tez işlədilən bu alqışın tarixi qədimdir. Əski türk adətləri ilə bağlı olan "qurşaq tutmaq", "kəmə qurşamaq" ifadələri bir neçə mənaları ifadə edir. "Qurşaq" beli şax tutmaq üçün sarılaraq bağlanan uzun və ensiz qumaşdan, kəşmirdən və s.-dən hazırlanır. O həm də bel bağı anlamındadır. Bir şeyin ortasını sarımaq üçün metaldan düzəlmış kəmərdə qurşaq adlanır. Ağac budaqlarından, şax-şəvəldən, qarğı-qamışdan düzəldilmiş çəpərlərin də ortasından qurşaq verilir ki, çəpər daha möhkəm olsun. Qurşaq coğrafi termin kimi yer kürəsinin iki meridian arasındakı bölümü mənasını da ifadə edir. Eləcə də bir ölkənin torpağının hər hansı bir özəlliği dolayısıyla ayrılan qismi, parçası da qurşaq adlanır.

(ardı var)

